

ЕГЕМЕН

Разақстан

АРДАКҮРЕН

Ұстазды еске алу Ол енді жоқ. Ол да жоқ. Олар да жоқ. Сен өмір табалдырығын аттағанда алыстан ақ бас шыңдай асқақтай мұнартып көрінген алыптар тобы әлдеқашан ғайып болған. Өкінсең де олардың соңында жүрегінді жұбататын алдыңда қайысқан қара ормандай алдыңғы толқын ағалар болатын. Солардың саясында ертеңгі күнге алаңсыз қарап, бірін сүйеніш тұтып, біріне еркелеп, біріне بازیна айтып, біріне жан сырыңды айтып, көргенде қолтығына кіріп кетіп, еш алаңсыз өткен тіршіліктегі қамсыз күндер де артта қалыпты. Соңғы жылдары өміріңнің қолыңнан сусыған құмдай тез суырылып, жалғанның жалған жібінің ұшығы да суырылып шығып бара жатқанын сезсең де, қиналғанда басыңды кеудесіне қоятын ағалардың барлығын медет тұтатынсың.

Енді, міне, көзіңді ашып қарасаң, сол қара ормандардың да қатары жылдам сиреп, әр жерде андыздап қалған, ашық даладағы жалғыз қара емендерді көресің. Жәнібектің, Жарасқанның, Кеңшіліктің, Дәуітәлінің, Асқардың орны бос тұр. Рүстемнің де тал бесігі бос қалыпты. Ендігі лектің алдына сен шығып келеді екенсің. “Өмір дегенің – есіктен кіріп төрге шыққандай ғана” деген осы ма. Мен кешегі Сәкен серіні, сайын суреткер Сайынды, бекзат Бекежанды, риясыз Рамазанды, аяулы Ақселеу салды, енді, міне, қызыл жалды арыстан Рымғали ағаны ойлағанда осындай бір тал қармаған шарасыз күйге түсіп, үнсіз, дымымды ішіме тартып отырып қалатын күйді басымнан жиі кешетін болдым. Түсінем ғой. “Алдыңғы толқын ағалар, кейінгі толқын інілер, кезекпенен өлінер, баяғыдай көрінер” (Абай). Сонда да... Иә, олардың мұралары оларды өлтірмейді.

Бірақ олардың сені сүйеген иығы, сен кірген жылы қолтығы, сен естіген дауысы мына фәниде қашанда саған енді жетпей тұрады. Рымғали ағасыз өткен қырық күннің ішінде қырық жыл қолтығында жүрген, қиянатын көрмеген кешусіз шақтарды ойымнан өткіздім. Не ойға келмеді дейсің? Емін-еркіме жіберіп, емін-еркін өсіргендіктен бе, аз уақыт көріспегенімізге кісіркенгенім бе, кім білсін, Әбіш, Қойшығара, Төлен, Серік ағаларыммен Несіпбектің басы қосылған киіз үйдегі бір отырыста Оразгүл мен Әпризаны арқаланып: “Қазақтың қызыл жалды, қызыл көз арыстаны”, деп мақтай жөнелгенім бар емес пе. Жылдам қозғалатын жанар оты жарқ етті. Тілімді тістеп, кешірім сұрап үлгердім. Бірақ кеш еді. Мен оның арыстандай беделін, тура сөзді сыншыл мінезін мегзеп едім. Түсінді, бірақ әлденеге мүжезі келмей отырды ма, шыға бергенде ауыр сөздер айтты. “Сен түсінбей қалдың, Рымғали. Ондай теңеу бізге айтылса, қуанар едік...” – десті Төлен мен Қойшығара ағаларым. Бірақ бір көтерілсе басылмайтын арынынан қайтпады. Өкіндім. Не пайда? Ол да жуыр маңда райынан қайтпады.

Сол арада қиюлы тұсты пайдаланып, пікір білдірудің орайы келді. Жан сырымды: “Кемістігімді ескерткен сәттерінде: “Өзіңізден көріңіз, дұрыстап, жеріне жеткізе тәрбиелемеген ” деп сытылып кететінім де бар. Мұның барлығы сол баяғы өзімсінген көк-бауыр мінездің демі. Аз сөзге көп мағына беріп жазуға тапсырыстың уақыты тығыз боп, көп оқиғаның қайырымы келмей қалды. Өзі шарапатын тигізген шәкірт інілерінің бірі есебінде бұрынғыдан да қаттырақ бауырына баса түссе екен деп тілеймін”, – деген емеурінмен аяқтап едім. Жаз өтті, күз өтті. Хабарласуға жүрегім дауаламады. Әбден қысылған сәтте әдепшіл Құныпия мен Несіпбекке қас-қабағын біліп келуді өтіндім. Олар: “Саған сәлем айтты. Сөзі жылы”, – деп көңілімді бір сергітіп тастады. Диссертациялық кеңеске келгенде қасынан жанай өте бергенімде: “Қалың қалай?”, деп қолын ұсынды жылы жүзбен.

Мен бірден оның көңіл айнасы – көзіне қарадым. Баяғыдағы ұмытылған бозбала кезімдегі мейірім жанарын еске салатындай өзімсінуді аңғарғанда ғана бойым байсал тартып сала берді. Сол бір сезім мейірімін қайтып суытпасын-ау деп сызылып жүргенімде ... Оның бойы суып сала берді. Біз өкпеге қисақ та, өлімге қимайтын ағайынбыз дегенді жиі айтамыз. Ал мен осынау орны толмас өкінішке айнала жаздаған шетін жайды еске ала отырып “Ажал сенің қас-қабағыңа қарамайды, қисаң да, қимасаң да дымыңды басып тынады. Қимасаң – өкпеге қима. Өкпеге қиғаның – өлімге қиғаның. Тіршілікте сыйласпасаң, өлгенде салған топырағың – бұйыртпасың бұйыртса, бұйырады екен”, демекпін. Соның өзгелерге де тәлімі тисе екен деген сақтық тілегімен де осы жолдарды жазып отырмын.

Әр пенденің өмір өзегімен өзектескен бір адамы бары анық. Оның алдында сенің, сенің алдында оның жасырып істер тойы болса да, ойы болмайды. Өйткені, жалт еткен көзінің қиығынан, қатар қадам басқанда тыныс алысынан, әңгіме арасында сөзінің әрінен оның жан демеуі мен медеуін, көңіл күйінішін сезе қоясың. Жайшылықта сырт беріскендей көрінгенімен де, оңашада жұлын-жүйкеннің қырындысына дейін еріп сала береді. Мен үшін Рымғали Нұрғали сондай етене жандас та, қандас та, тағдырлас та әрі аға, әрі ұстаз. Ойлап отырсам, менің балаң санама көркемдік талғам мен ойлау жүйесінің жүлгесін есіп берген де, жазушылықтың терең сырын түсіндірген де, адамдық тағдырдың қилы сәттеріндегі қиналысының куәсі де осы адам екен. Тіпті менің бойымдағы кейбір мінездер де осы Ардакүреңнен (Жәнібек, Несіпбек үшеуміз Рағанды осылай атайтынбыз) ауысқанын өзім де аңғарып қаламын.

Мұны еліктеудің де, тәрбиенің де жемісі деп қабылдауға болар. Мінез демекші, аға мен бауырдың, ұстаз бен шәкірттің арасындағы ілтипатымыздан бұрын мінезіміз танысқан сияқты. Алғашқы таныстығымыз қабылдау емтиханының үстінде өтті. Сахнасы келіспеді демесең, ішкі ырғасуы мен үшін “Еңлік-Кебектегі” Еспенбет пен Көбейдің тартысынан кем еместей көрінген. Сол жылдары маған жақсылық та, жамандық та әкелетін осы “Еңлік-Кебек” болды. Үш жыл бұрын осы екі бидің айтысын сыныптастарыма түсіндіріп беремін деп “ру араздығын қоздырушы” ретінде тоғызыншы класта мектептен шығып қалғанмын. Мұхтар Әуезовтің пьесасы да арашаға жарамды. Әйтеуір, он бес күннен соң Семейдің облыстық театры “Еңлік-Кебек” спектаклін біздің ауылға әкеліп қоя қалмасы бар ма.

Кітапты оқымаған Еңлік пен Кебектің туыстарының келесі, яғни ата-аналар кеңесі спектакльден кейін шешімін қайтарып алып, “әділдік орнатқан”. Кеудені әдемі арман мен болашаққа деген ұлы үміт әлдилеген он жеті жасымда Алматыға келіп, университеттің журналистика факультетіне емтихан тапсырғанмын. Шет тілін оқымағандар да емтихан тапсыратын болып шықты. Одан да өтер едім, басты кілттипан шығарма мен әдебиеттің ауызша емтиханынан шықты. Екеуінен де үш алдым. Ал өзге-өзге, бұл маған өліммен тең еді. Бірақ, кейін анықталғанындай, бұл “үш” “саяси баға” екен. Ауызша емтихан кезінде лыпып-ақ тұрғанмын, Мырзатай Жолдасбеков ағамыздың өткірдің жүзіндегі лыпылдап, жастықтың қуатына жанылып тұрған шамырқанысты шағы болатын, мақтап-мақтап кеп билеттен тыс “Еңлік-Кебектің” жазылу тарихын сұрады. Тура осы оқиғаны оқушының

дәптеріне толтырып жазып үш алған “сүйікті шығарманың” кемшілігін толтырайын деп “Еңлік-Кебектің” жазылуын Шәкәрімнен бастап, суылдата жөнелдім. Мырзакең: “Мына бала сайрап тұр”, – деді. Қасындағы тілші “Естідім қалай сайрағанын. Екі”, деді. Жүрегім су ете қалды. Ақыры үшке келісті. Келесі жылы Несіпбекпен, Жүрсінмен, Асқармен, Намазәлімен, Жанболатпен бірге оқысын деген шығар, ауылға қайттым.

Келесі жылғы қабылдау емтиханында әбден тақыстанып, шығарманы 4 бет етіп, Алтынсарин мен Ильминскийдің достығын мөлдіретіп жазып бергенмін. Қазақ тілінің емілесі мен тыныс белгісін тастай еткенмін. Алдында Оралхан Бөкеев “Лениншіл жас” газетіне суретіммен өлеңдерімді шығарған. Бұл кітабы шыққан ақындар да сирек көрген құрмет еді ол тұста. “Қабылдау комиссиясының төрағасы Тұрсынбек Кәкішев: “Жұртбаевты құлатып алмаңдар” деп тапсырма беріпті, оның алдында “Рымғали деген ағаң бар, сенің өз ауылыңнан. Атағы жер жарып тұр. Сені іздеп жүр. Жүсекең – Жүсіпбек Елебеков шақырып жатыр”, деп бәрін танитын Жәнібек Кәрменов келгенде жүрексініп бармап едім. Ауызша емтиханды тапсыруға ішке кіргенде шығармадан тағы да үш алғанымды білдім. Үшті қойған Рымғали Нұрғалиев. Дүние төңкеріліп түсті. Емтихан қағазын қайтып беріп, кетуге бет алдым. Паңгерей марқұм аты-жөнімді біле сап Тұрсекеңді шақырып: “Әлгі байқа деген Жұртбаевыңыз емтихан тапсырмаймын дейді. Міне, өзі. Үш алыпты”, деп мені нұсқады. Тұрсекең қағазды алды да: ”Е, өз ағаң екен ғой. Рымғалидың осындайы бар. Тапсыр. Емтиханды сенен Рымғалидың өзі алады. Қалғанын беске тапсырсаң, сөзсіз түсесің”, деп жетектеп апарып аудиторияға кіргізіп жіберді.

Көзілдірікті, сырбаз сөйлейтін ағамыздың (Мырзатай Серғалиев) қасында шашын артына қайырған, көзі оттай лапылдаған (жанып емес), денесі қызудан көтеріліп-басылған жанартаудай, бәрін билеп-төстеп, өктем-өктем сөйлеген ақсары жігіт отыр. Мына жігіттен аман құтылмасым белгілі. Билетті алмай қасарысып тұрдым да алдым. Бір бала бағасын алып кеткесін маған қарап: – Әй, сен бізді арбап тұрмысың, немене? – деді. – Жоқ. – Ендеше мына состиып тұрысың не? – Емтихан тапсырғым келмейді. – Ендеше біреу сені зорлап кіргізді ме? – Иә. Емтихан төрағасы. – Ей, сен өзің бір қырсық бала екенсің. Неменесіне бұлданасың. Ал қане билетті, әйтпесе, емтихан қағазыңды әкел. Екінді қойып берейін. – Бәрібір тағы да үш қоясыз. Оқуға түсе алмаймын. Бірақ шығарманы қатесіз жазғанмын. Тура оқулықтағыдай. Тексертейін деп едім, болмай осында кіргізіп жіберді. – Ей, сен өзің бізден емтихан алғалы тұрсың ғой. Фамилияң кім өзі сенің? – Жұртбаев... – А, не дейсің, Жұртбаев сенсің бе? Әлгі “Қызылтудан” келген ақын бала сен бе? – дауысы бірден бәсең тартып, кілт түсі жылып сала берді. – Шығармадан үшті мен қойыппын. Не туралы жазып едің? – Ыбырай Алтынсарин туралы. – Әлгі “XIX ғасырдың екінші жартысында төбеге шығып, төңірегіне қараған қазақтың бірі” деп басталатын ба? – Иә. – Қап! Мұндай сөз мектеп бітірген баланың аузына түспейді, көшіріп алған деп ар жағын оқымай үш қойып жіберіп едім.

Ештеңе етпейді. Келесілерінен бес алсаң түсесің. Қане, билетінді алып отыра ғой, айналайын. Соңғы сөзі жүрегімді жылытып жіберді де, көңілсіздеу болса да, билетті алдым. Екі рет дайындалмай жауап беруге ұмтылып едім, рұқсат бермеді. “Ана баладан менсіз емтихан алма” деп әріптесіне тапсырып, сыртқа шығып, біраз бөгеліңкіреп барып келді. Қазақ тілінің сұрағын қағазға жазып беріп ем, Мырзатай Серғалиев ағамыз: – Мен осы баланы сөйлеткім келмей тұр. Бәрін қағазға дұрыс түсіріпті. Қалғанын өзің біл, – деді. Ауызша сұрақтардан сүрінбегенім есімде. Бірақ қосымша сұрақ дегенінді жаудырды-ай дерсің. Тағы да “Еңлік-Кебек” шықты алдымнан. – Дастанның қандай нұсқалары бар, кім жазған? Тағы да “халық жауының” шығармасы мен оның атын сұрап отыр. Аузым күйіп, тақыстанып қалғанмын. – Білмеймін, – дедім. – Қалайша білмейсің? Білмегенің қалай? Қой, мұның жарамаған. Онда өлеңді қалай жазып жүрсің?

Ауылыңның іргесінде моласы тұр емес пе, – деп шоршып кетті де өзі де менің білмегенім үшін жасып қалғандай көрінді. Содан не де болса тәуекелге басып, былтыр осы сұраққа жауап беремін деп әуелгі қойылған екінші үшке эзер түзеткенін ескерте отырып, Мұхтар Әуезовтің пьесасын оқығанымды, соны сыныптастарыма мазмұндап

айтып бергенім үшін мектептен шеттетілгенімді, одан кейін спектаклін көргенімді, одан кейін Мағауияның дастанын, одан кейін Ойқұдықтағы 1917 жылғы қойылымын айттым. Шәкәрімге сонда да жуи қойғаным жоқ. Бірақ Абыздың толғауын жатқа айттым. Қабағы жадыраңқы тартты. Бірақ: – Мен сенен Әуезовтің пьесасынан емтихан алып отырғаным жоқ. Оны сенсіз де жатқа білемін. Есті ақын боласың ба, ессіз ақын боласың ба, соны білгім келген. Өз ауылыңның ұлы ақынын білмесең, өрісің белгілі болды, – деп тіпті қазбалап қоймаған соң, – тағы бір нұсқасы бар дейді деп қашқақтадым. Сонда да тақымдап қоймады. – Е, биыл да маған оқу жоқ екен, дедім де: – Аға! Бұл қажының – Шәкәрімнің дастаны. Тоғызыншы класта Сирақбай Досмағамбетов деген үлкен кісіге көшіріп бергем. Сол үшін мектептен шықтым.

Былтыр осы үшін үш қойдыңыздар. Ол былай басталады, – дей беріп ем қайтадан жылы шырайланып, Мырзекеңе қарады. Сөйтіп, “Еңлік-Кебек” дастанынан шумақтар келтіре отырып айтып бердім және сол Шәкәрімнің “Нартайлақ-Айсұлу” дастанын да көшіріп алғанымды, оның оқиғасы рулық ырғасудан басталатынын, оқиғасының (Рымғали ағаның өскен жері) Бақанас, Құр, Тай, Дағандыел, Көкшетауда өткенін айтып бердім. Ақыры өлең оқытып тынды. Қойшы ауылдағы сәске кезінде өрістегі жігітті күткен, кеудесін арман кернеген қойшының қызы туралы өлең еді. Оқыдым. Бірақ жанартаудың қызуын басатындай табы жанды қаритын жыр он сегіз жастағы ауыл бозбаласынан шыға қоя ма. Шытынаңқырай қаламсабын қолына ала берді де: – Ақын ағанды көрдің бе? Обалда кеткен есіл өмір-ай! Қалай жүр екен? – деді лезде өңіне мұңлы нала ұялай қалып. Мен де түсіне қойдым. Қазақ сөз өнеріне отыз жасқа толғанша “Есіл” дастаны арқылы алғаш рет, Олжастың “Адамға табын, Жер, енді” поэмасынан жеті жыл бұрын сюжетсіз желі мен күрделі еркін ырғақты, құрмаласып жатқан еркін ой мен он алты буынды өлең өлшемін әкелген: Жырларымды мақтаймын деп шала үйткен, Нем бар еді айтысам деп Сәбитпен!, – деп өр сөйлейтін, Драйзердің “Америка трагедиясын” аударған, сол жылдары салбурында жүрген Төлеужан Ысмайыловты меңзеп тұрғанын түсіндім. – Көрдім. Жазушылар одағының фойесінде өлең оқып тұр екен. – Түсінікті.

Сол баяғы “Қойшыларын” ба, сен сол өлеңді білесің бе? Оқышы. – Иә, сол “Қойлар, қойлар, шәйт дегенде сескенген”, – деп басталып, “Аға, – дедік, – туымызды оң ұстар, “Баран”, – деді сонда бізді орыстар!”, – деп аяқталатын өлеңін оқып жүр екен! – “Қор болдым, ауылға қайтамын” – деді ме? Онда барғанда қайбір жетісіп жүреді дейсің. Сенің Абайың мен Абыралының ақынды қалай “еркелететінін” білеміз ғой. Сендердің атомдарыңның да әсері болған шығар. Әлі де жарылыс болып тұра ма? – Болып тұрады. Ол кезде Дегелеңде атом бомбасының сынағы өтетінін өзге түгіл, сол полигонның сынаққа алған малын баққан бақташының баласы біздің өзіміз де өзара әңгімеде айта бермейтінбіз. Ал мына өжет жігіттің Шәкәрімді де, атом сынағын да ашық, көптің көзінше айтып отырғанына таңдана да сезіктене қарадым. Реті келгенде кіріктіріп айта кетейін, осынау бір есіл де, өмірі өксіп кеткен ақын тағдырына қатты күйзелетін. Үнемі өзін, шешесінің қолында қалған жалғыз қызын, інісін сұрап, аманаттап жүретін. Осы жарты сағаттан астам уақыттың ішінде басын бірінші рет төмен салып, біраз үнсіз отырып қалды да, емтиханның онсыз да ұзаққа созылғаны есіне түсті ме: – Ал, Мырзатай, мына балаға неше қоясың? – деді. – Бес қоямын. Өзің ше? – Мен алты деген баға болса алты қояр едім. Енді екі бес алса оқуға түсе ала ма? Ал, сен, бауырым, енді өкпені қой. Тарихтан жақсылап дайындал. Бес ал. Осында Бақтажар Мекішев деген ағаң бар. Білесің бе? – Білем. Мекішпен менің әкем құрдас. – Ендеше соған неге жолықпайсың. Қазір мені күт. Емтихан біткен соң шығамын, – деді.

Сыртта жаңа ғана танысқан кірпі шашты, қаршыға көзді Несіпбек күтіп тұр екен. Болған жайды айттым. Ол Рымғалиды біледі екен. Ағасы Қабдеш Жұмаділов пен Мұхтар Мағауин мұны соған тапсырып қойыпты. Қойшы, содан екеуіміз екіндіге дейін бас поштаның алдында ағаны тостық. Ағамыз жоқ. Сөйтіп тұрғанда көрші ауыл “Қайнардан” бітірген Айғали Файзуллин жолыға кетті. Кеудесі кең, көңілі көтеріңкі. Сөзі өткір. Мен жөнімді айтып едім, телефонға жүгірді. Арғы жағындағы адаммен: “Қайда жүрсің? Сені

күтіп жүр ғой. Адамды неге шаршатасың”, – деп телефонды маған бере салды. Сөйтсем, біз күтіп тұрған Рымғали ағамыз “Мен ұмытып кетіппін. Хабарласып тұр. Үйге кел Айғалимен. Қалғанына көмектесемін. Айғалиға ақылыңды айт. Түскен соң да қыдырасыңдар”, – деп ағалық мейірім танытты. Сөйтсем, Айғали – Рымғали ағаның туған кенже інісі екен. Әрине, бұл маған үлкен демеу болды. Тарихтан өзім де қамсыз емес едім. Алатын бесін алып оқуға түстік. Сөйтіп, “Еңлік-Кебек” мені үш рет сүріндіріп, Рымғали ағаның алдына тағзым еткізіп барып жолымды ашып еді. Бұл 1969 жылдың 7 тамызы болатын. Сол күннен бастап Рымғали ағаның бауырына кірдім. Оның әр сөзі, мейірімі, ақылы туыссыраған көңілдің жұбанышына айналды. Күзгі дәріс басталғанша “Трагедия табиғаты” атты монографиясын оқып шықтым. Күз соңында “Талант тағдыры” да қолға түсті. Алғашқы кірген көп қабатты пәтер, қабырға толы кітап сөресі, неғыласыз, қала мен білім қарекетіне қатысты жайдың бәрін осы үйден көріп, таптым. Ал Рымғали ағаның оқыған лекциясын айтсаңшы. Алла, сөз бен білім дәл осылай қабысып та шығады екен-ау. Пафос қандай! Өзің де көтеріліп отырасың. Кейде бойыңды шымырлатып, кейде тітіркендіріп, кейде суытып, миыңның ішін шаңдатып кететін. Әдебиет теориясына келтірген мысалдарын алдындағы алақандай тілшеге қарап қойып: Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді құлыным, Сексеннен асып тақағанда тоқсанға үзілді ғой жұлыным, – деп лапылдатып жібереді. Илиястың теңеулерін Уолт Уитменмен, Поль Элюармен, Пабло Нерудамен шендестіріп, қазақта мынадай да ақын болған деп, Мағжанның “Түркістан”, “Шойын жол” атты өлеңдерін жатқа айтады. Қисындық терминдерге қатысты мысалдарды Флобер, Стендаль, Кафка, Сартр, Джойс, Хемингуэй, Әуезов, Мүсірепов, Соқпақбаев шығармаларынан алып, оларды салыстырып, “қара шалды” басым етіп көрсетеді. “Қилы заман” атты бізге беймәлім шығарманы таныстырып: “Сонымен өмір бойы дұшпан ниетімен келген ескі жәрмеңке үлкен өрттің құшағына кіріп, қара түтіннің астында тұншығып, бықсып, жоғалып бара жатқан шақта қалың албанның елі де Қытайға қарай бет түзеді.

Салқар-салқар болып, қайтқан қаздай тізіліп, ауа көшіп тартып берді. Артында қара түтін боп жәрмеңке қалды. Иесіз болып қаңырап Алатаудың жайлауы қалды. Кіндігін кескізіп, кірін жуған момындық күн қалды... Тау толған арқар, бұғы, елік, қара құйрық, таутекедей жабайы, жайын көршілер қалды... Жұртта қалған бұралқы иттей болып, ұлықтардың обозының артынан ере бермекке тілмәштар қалды. Оспан мен Жебірбаев қалды”, – деп екпіндете лықсытады. Сөйтсек, Мұхтар Әуезовтің мұражайының қорында белгісіз жатқан “Қилы заманды” тауып, алғаш жұртшылыққа жария еткен Рымғали ағаның өзі екен. Ал былайғы оқырман бұл шығармамен арада жеті жыл өткен соң барып, онда да орыс тілінде танысты. Бұл біздің құмарымызды оятты. Өзге курстың студенттері де келіп жүрді. Үзіліс кезінде сұрақтың астында қалатын. Ал мұның барлығымен кітапхананың сирек қоры арқылы танысуға болатынына жөн сілтеп, мұрағатқа дәнкітірген де Рымғали ұстаз болатын. Дәріс кезінде сескендіріп сөйлегенімен де жеке әңгімелескенде керемет мейірімді еді. Алғашқы айдың өзінде маған ол жылдары жасырын оқылатын Мағжанды ақтау туралы Дінмұхамед Қонаевқа жазған башқұрт ақыны Сәйфи Құдаштың көлемді хатын таныстырды. Іле Сәду Машақовтан алып келген Жүсіпбек Аймауытовтың “Жан жүйесі” мен Міржақыптың “Бақытсыз Жамалын” үйінде жатып оқытқызды. Сол әсермен Ұлттық кітапхананың сирек қорынан Ахаңның, Әлекеңнің, Міржақыптың, Жүсіпбектің, Мағжанның шығармаларына Айтұған, Нұрқасым, Несіпбек, Жанболат бәріміз бірінші курста-ақ қаныға бастадық. Лекция болар күннің алдына ағамыздың өзі де бізбен бірге кітапханада отыратын. Ал көркем әдебиет туралы пікірлері ұшан-теңіз. Мен шетелдік сирек шығармаларды алғашқыда осы үйдегі кітапханадан алып оқыдым. Ойымыз бен өреміз, ойлау жүйеміз, қоғам туралы пікіріміз бірден өзге бағытқа өріс алды. Ол жылдары жазушылар Хемингуэй мен Сэлинджерсіз сөйлемейтін, біздің шал, әлгі шал деп, бір-бірін Мағауин, Ысқақов, Аязбаев, Шайкенов, Әкімжанов деп фамилиясымен атайды. Бұл “ауру” бізге де жұғып, бір-бірімізді Кәрменов, Айтов, Алпысбаев, ал ағаның өзін Ардакүрең дейтін болдық. Одақтағы түрлі жиналыс пен съездің шақыруы Рағанның

мойнында. “Көшпенділер” мен “Соңғы көш”, “Көк мұнар” талқыланғанда да ағаның қолтығында жүрдік. Сол жылдары аға ақын-жазушылармен де ұстазымыз таныстырып, Сапарғали Бегалинді әке қатарында сыйлайтын. Күйтабақтағы Әміренің дауысын тапқан Жарқын Шәкәрімді түн ортасында Сапакеңнің үйіне ертіп апарып әнді тыңдатты. Жаналық біткенді тез іліп алып, соны елге жеткізгенше тағаты қалмайтын. Ілияс Есенберлин бастатқан қаламгерлермен кездесулерді жиі өткізіп тұрдық. Есенберлинді, Ахтановты, Соқпақбаевты қатты қадір тұтатын. Әлем әдебиетінің тарихымен де әуелі Рымғали ағаның үйдегі лекциясы арқылы танысып, екінші курста бесінші курстың деңгейіне жетіп қалдық. Үйіне қонып шыққан күні Рымғали аға Айғали екеумізге үш сомнан, Ләпәң – Ләтипа апай он сомнан береді. Бұл күтіп ұстаған адамды жиырма күн толық асырайтын. Сынды көркем де шешен тілмен жазу осы Рымғали ағадан басталған дәстүр. Жалынды жастық оты қайтпай тұрып отыз жаста докторантураға шықты. Бұл сол жылдары қоғамдық саладағы шектен шыққан данышпанның да қолынан келе бермейтін оқиға еді. Сол күннен бастап ағамыздың әбігері басталды. Зерттеуі қиын жазылды.

“Күретамырдың” басылуы да баяу жүрді. Ал қорғаудың алдындағы қарбаласты айтпаңыз. Біз – Несіпбек пен Манат машинкадан шыққан беттерді оқимыз. Қатенің орнын ақтап, оның орнына әріп кесіп жапсырамыз. Жан-жаққа автореферат жібереміз. Әдеби ортада тілектестер көп, ғылыми ортаның бақталасы басым. Қорғауға байланысты қиянаттарды естігенде төбе құйқаң шымырлайды. Қорғауға жетпістегі әкесі Нұрғали атамыз да келді. Диссертация ұзақ талқыланды. Бір адамның қарсы болуымен дауыстан өткенін естігенде атамыздың мойнынан құшақтап жібермей тұрып алғаным әлі есімде. Дастарқан әзір еді үйде. Бірақ Мұхтар Мағауин екеуі үйге кірмей үш сағаттан астам уақыт Панфилов паркінің ішінде ұзақ әрі алаңдаулы күйде әңгімелесті. Айғали екеуміз ту сырттарынан алыстау жерде ілесіп отырамыз. Әйтеуір, үйге бұрылғанда көңіліміз орнына түсті. Бәрі де тынышымен біткен сияқты болатын. Арада үш ай өткен соң ағаның алаңы ашық қауіпке ұласты. Сөйтсек, Мәскеуге өзге ағаларымыз салмақты арыз жазып та үлгеріпті. Ол да жабылып, жарты жылдан соң жақсылыққа бет алған сияқты болатын. Бірақ екінші рет қайталанып жазылған арыздар ақыры диссертацияны бекіттірмеді. Бұл лаулап тұрған жанартауды өшіргендей сенімсіз, бірақ шындық оқиға еді. Адамның адамға ашық қиянатын алғаш көргенім осы.

Келесі қайта қорғау өткенге дейінгі бес-алты жыл Рымғали ағаны жүйкелетіп жіберді. Ұйқысыздық, мазасыздық, жалғыздық, сенімсіздік, өзін қорланғандай сезіну, айналасының алаңы төзімді жұқартты. Сондай сәттерде Жәнібекті, Құныпияны, Несіпбекті, мені шақырып алып қона-жастана әңгімелесіп, қасынан шығарғысы келмейтін. Саяжай сатып ап барып жаны сая тапқандай болды. Адал да аяулы досы, курстастары Құрманбай Толыбаев, Мәткәрім Әкімжанов, Әміржан Қалиев ағаларымызды алға салып алып барып тұрамыз. Неше түрлі қалжың да сонда туды. Несіпбектің “Қарға бойлы Қазтуған” атанып, “Галстугын байлап ап, екі бетін майлап ап, бірі келер сәнденіп, бірі келер бәлденіп. Жаның болса Кәрменов, қаның болса Кәрменов, Алпысбаевты ал келіп”, деп шұбыртатыны да сол Обсерваторияның түбіндегі саяжайда өтті. Екінші рет қорғауға тақырыбы бекітілген соң тамырына нәр жиып, қуаттана күш алды. Бірақ та баяғы жанартау, жалын от, өктем ой сол қалпына қайтып келмеді. Бір күні Төлебаев көшесінің бойындағы ұстаздарының көңілін сұрауға шықты.

Әуелі Темірғали Нұртазиннің үйіне кірді. Үмітсіз дертті еді. Ол кісі: “Рымғали, әлі жассың. Осы әдебиеттану ғылымына жолама. Сатқын ғылым екен. Сен жаңа ой айтасың. Ертең оны біреу малданып кетеді. Артыңа із қалдырмайды екен”, – деп өсиет етті. Содан Бейсекеңнің – Бейсенбай Кенжебаевтың үйіне кірді. Ұлы ұстазы: “Темірғали да нашар жатыр. Мен де сыр бере бастадым. Темірғали көңілге беріліп кетеді. Оның сөзіне ерме. Бастағанды тастама. Сын – ұлы ғылым. Берік бол”, – деп шегелеп қоя берді. Одан өрлеп Мұхамеджан Қаратаевқа сәлем бере кірді. Ортаңғы бөлмедегі үлкен үстелге басын қойып қатты ойға кеткен екен. Басын көтеріп: “Жағдайдың несін сұрайсың. Жан-жағыма бомба түсіп отап жатқандай, Темірғали мен Бейсенбайға да тырнағын салыпты. Сол бомба енді

маған қашан түседі деп күтіп отырған жай бар. Қуатың бар кезінде қаламыңды қатты ұста. Өкініш өмір болмайды”, – деді. Осы сөздерді Рымғали ағадан естігенде тіксіне қалдым. Сынға үйір едім. Қайтып жоламасын-ау деп іштей бекінгенім әлі есімде (Неден қауіптенсең соған жолығасың деген. Ақыры айналып сол шырғаға түстік қой). Қалай дегенмен де үш ұстазының да өсиетін кезек-кезегімен орындады. Әуелі “Дән” атты өмірлік дерекке құрылған әңгімелерді, содан кейін “Ертең ат шабыс” хикаятын жазды. Іле драматургия туралы монографиясын қолға алды. Әдебиет туралы әңгімелер тағы да алдыңғы қатарға шықты. 1976 жылдың қыркүйегінің соңғы күндерінің екіндісі болатын. Әңгімелесе жүріп Рымғали ағаның ауласына кіргенде кезіккен егде тартқан өжет әйел батыл-батыл сөйлесе амандасты.

Ол кісі кеткен соң: “Бұл мықты апаңыздан Әуезовтің өзі именіп жүретін болған. Әйгілі “Қаралы сұлудың” прототипі осы кісі. Мықты кемпір. Тура сенің ауылыңнан”, – деді. Жалпы, ол кісінің туған-туыстарынан хабардар болатынымын. Әйгілі Ике мен Мұсатайдың келіндері. Содан сөз Әуезов шығармаларының шығу тарихына ауысып кетті де соңы тапсырмамен аяқталды. Абай мен Әуезовтің шежірешісі мен болуым керек екен. Оның өлең мен көркем шығармаға қатысы жоқ екен. Сөйтіп, Рымғали ағаның сол кигізген қамытынан басымызды шығара алмай қалдым. Ал өзіне оқуға берген Шәкәрім мен Мағжанның өмірін тұспалдап жазған “Жер-бесік” атты роман-новелланың екінші бөлімінің көркем шешімін мүлдем өзгерттірді. Зиянынан қорықты. Сөйтіп, менің қалған шығармашылық өмірімнің арнасын мүлдем басқа жаққа бұрып жіберді. Алғашқы өлеңдер жинағымның қолжазбасын өзі апарып баспаға өткізді. Марқұм Қабдікәрім Ыдырысовтың демеуімен ұзамай жарық та көрді. Докторлығын екінші рет қорғаудың алдында аралас адамдарының өзгере бастағанын байқап ем: “Ал енді бұрынғы ағаларыңды іздеп әуре болмаңдар. Бұл жолы аянбаймын. “Жанашырларыммен” жақынымдай, жақындарыммен жатымдай аралассам таң қалма”, – деді. Өзі қауіптенген адамдар қолдап шықты да, сәтті қорғалды. Оппонент Мәскеуден келді. Оны достары Сейіт Қасқабасов пен Өмірзақ Айтбаев оңаша күтті. Аға екеуміз такси ұстап, бір сағат Секеңнің үйінде, бір сағат өзінің үйінде болып, екі араға түн ортасы ауғанша “теңселумен” болдық. Өмірзақ ағаның сол күнгі дауысы әлі құлағымда. Сонда да өз қатарының алдындағы ең жас доктор, ең жас академик, ең жас лауреат атанды.

Бұдан кейінгі менің тіршілігім жеке тағдырға ұласты. Рымғали ағаның өзі әуелі мектеп, содан кейін университетке түсірген менің туған қарындасым Төлеу ақ қаннан қайтыс болды. 1963-1964 жылы тура полигонның өз ішінде Дегелең мен Балапан шахтасының ортасында, біреуінен 6, біреуінен 15 шақырым жерде тұрып ек. Пәле содан жабысқан болып шықты. Қарлы қарашаның қайғылы қара түнінде, түнгі сағат үште қараңғы көшенің бойындағы телефонмен үйіме жылап тұрып хабарласқаным есімде. Ондай дертке ұшыраған адамның мәйітін бірден бере қоймайтын. Ендігі уайым сол еді. Таңғы сегізде ауруханаға келіп бас дәрігердің рұқсатын алып берді. Іле ағаның ең сүйікті де талантты суретші інісі Жеңіс те сол полигонның дертіне шалдығып өмірден өтті. Сондай күнгірт күндердің бірінде, дәлірек айтсам, 1980 жылдың 6 мамыры күні, Асанәлі Әшімов СССР халық артисі атағын алған күні Қалибек Қуанышбаев туралы дерек іздеп театрға барамын деп мен бір шолақ оқиғаға іліктім. “Жұлдызға” жаңа орналасып, белімді тіктегендей шақ еді. Сейілғазы досым түнделетіп біраз адамға хабарлапты. Таңертең ерте Рымғали ағаның машинасына отырып Сағат Әшімбаев марқұм, Жәнібек марқұм және Несіпбек мені Алматыны шыр айналып іздеуге шығады. Сөйтіп, алаңдап жүргенде апатқа ұшырайды. Сағаттың аяғына зақым келген, Несіпбектің иығы шыққан, әйтеуір өздері аман-есен. Ал “ақ бұзаудың” көркі кеткені” өз алдына.

Бұдан бейхабар мен үш күннен кейін барып болған жайды естідім. Өзімді қоярға жер таппадым. Не хабарласудың бабын білмедім. Содан жарты жылға дейін кездеспей тайсақтап жүрдім. Көліктің дауының өзі ұзаққа созылды. Бір күні Рымғали ағамен де, Сағатпен де бетпе-бет келіп қалдым. Екеуі де: “Сенің не жазығың бар. Тек халдарыңыз қалай дегенің болмаса”, – дегенде иілген бас қайтып көтерілмей қалды. Аталған жігіт-

тердің адамгершілігіне осы күнге дейін тағзым етем. Әрине, алдымен Рымғали аға мен Сағат марқұмға. Сол бір ауыр күндердің табы тағдырымыздан әлі де сезіліп қалады. Кейінгі жылдары Айғалидың қазасы соны еске салған тосын оқиға болды. Осыдан кейін Рымғали ағаның көңіліне кәдімгідей уайым кірді. Өмірдің өзге де берекелі бей-берекеті жүрегін шаншыған шығар. Бауырдан айырылу бастан өткен жай ғой. Орынсыз еркелеп кетіп өкпелетіп аламын ба деп оңаша жолығудан бойымды қашық ұстауға тырысатыным да содан еді. Өйткені, сөгілген жіптің тігісін табу қиын. Ал мен қандай жетістікке жетсем соның басты бір себепшісі осы Рымғали аға. Неге екенін білмеймін, Ләйлә Мұхтарқызы Әуезованың: “Егер Әуезовтің рухын сыйлайтын болсаң, онда менің өтінішімнен бас тартпа”, – деген базынасынан бас тарта алмай, Мұхаңның мұражайына ауысуымды онша қолдай қоймады. Сөйтіп жүргенімде Ләйлә апай қақпайлап жүріп, кітаптың негізінде кандидаттық диссертация қорғатуға алып келді.

Ресми оппонент ретінде Рымғали ағаны тандап алып, авторефератты дайындап, енді қол қойғызуға апардым. З.Ахметов марқұммен шайтанқұлақ арқылы ұзақ сөйлесті. Бір уақытта қаламсабымен мұқабаның бетіндегі адамның атын сызып-ақ тастағаны. Кері шегінуге жол қалмаған. Рымғали Нұрғалиев сызып тастады десем, арандатқан боламын. “Әйтпесе, қол қоймаймын”, – деді. Орнымнан атып тұрдым да: “Осыған құмартып жүрген мен жоқ. Онда өзіңіз бір шәкіртіңізге қорғатып алыңыз. Енді мен қорғамаймын”, – деп қолжазбаны алдына тастай салып, бұрылып кетіп, шақырғанына қарамай сыртқа беттей бердім. Қалай жаныма жетіп келгенін білмеймін: “Үй, дүлей!”, – деді де мұқабаға қолын қойып берді. Осы өзімсіген сөзі көңілімді жадыратып жіберді, соңы Ләпәннің дәмін татумен аяқталды. Тура сол жағдай докторлық диссертацияда да қайталана жаздады. Бірақ ол кезде қолды қоюдың қажеті жоқ болатын және тақыстанып та қалып едік. Шындығына көшсек, оның мені бұлай өзімсінуіне толық қақы бар болатын.

Мұндай ньюанстар ғылым, диссертация деген салада көп болады екен. Қазір де соған бойсына алмай, бір-екі рет кеңестен босату туралы өтініш беріп ем, кеңес мүшелерінің көзінше рақаттана отырып күлдей ұсақ қып жыртты да: “Жүр, шәй ішіп келейік”, – деді. Әр түрлі әңгіме айтып, қалжыңдап, ұмыттырып жіберген болды. Әрине, мен де “ұмыта” қалдым. Астанаға ауысқан соң бұрынғыдай отбасының тұрақты қонағы болдым деп айта алмаймын. Алайда, қалыптасқан жағдайға байланысты тебіреністі, күйзелісті, екіұшты ойдың соңына көп берілді. Қарындасы Әсима қайтқан соң тіпті тұнжыраңқы тартты. Өзін-өзі іштей мүжуге бейімдеу боп жүрді. Оңаша қалсақ жүрекке салмақ салатын әңгіменің әуеніне көшіп кетерміз деген ниетпен, үнемі жеңілдеу сыдыртып, тездете амандасып, сырдаң тартып жүрдім. Кейде сағынып кеткенде арқасын қапсыра құшақтап, бір иіскеп, жылдамдата шығып кететінмін. Сөйтіп жүріп сөз басында айтылғандай налытып алғанымды несіне жасырайын.

Жоғарыда ескертілгеніндей, осы танысу мен қоштасудың арасында өткен қырық жылдың әдібін аз сөзге көп мағына беріп жазуға екінші тапсырыстың да уақыты тығыз боп, көп оқиғаның қайырымы келмей қалды. “Өзі шарапатын тигізген шәкірт інілерінің бірі есебінде бұрынғыдан да қаттырақ бауырына баса түссе екен деп тілеймін”, – деген назымды көзі тірісінде оқып, тілегімді берген ағатайымның дәл бұлай көз жаздырып кетерін кім білген. Рымғали ағаның кенеттен, сонау алыс Дубайда үзілген ғұмырының соңында қос жарылған өмірі де, шындығын айту керек, ағайын-досқа біраз алаңдау туғызды. Көңілді күпті еткендей көрінді.

Достарының сыналатын шағымды шағы еді. Алатаудың биік шоқысының ең биік тұсынан тұңғышы Ардақ пен Ердос, Ләйлә, Айша, Рабиға таңдап, топырақ салған мәңгілік қонысы, рухы ұялаған бақилық бесігі – Рымғали марқұмның тұғырына лайық. Енді ол рух – мүсін боп сол биік тұғырдан бүкіл қазақ даласына өткір де өжет, жылы да жылдам, намысты жанарымен көз жазбай қарап тұратын болады. Ал оның “Үшінші Алматыдағы” сол рух мүсіні мұқым елінің, тұтас жұртының көз алдынан мәңгі кетпейді, жадында, жүрегінде сақталады.

Тұрсын ЖҰРТБАЙ

